

ХРАМОВЕ СВЯТО В УКРАЇНСЬКИХ КАЛЕНДАРНИХ СВЯТАХ ОСІНЬОГО ЦИКЛУ ТА ЙОГО ПОХОДЖЕННЯ

У статті проаналізовано «храмове свято» як явище духовної культури українців відображеного в календарних святах осіннього циклу. Встановлено, що «храмове свято» своїм корінням сягає ще дохристиянської доби, а обрядодії, пов'язані з ним, є давніми поминальними трапезами. Свято посідає важливе місце у свідомості етносу, регламентуючи життя, діяльність та сакральні практики людей.

Ключові слова: храмове свято, обрядодії, осінній цикл, духовна культура.

Категорія *свято* – споконвічне і глобальне явище людської культури. Відомо, що здавна цей інститут мав об'єднавчі функції, його завданням було оберігати та пропагувати духовні цінності, навколо яких людність організовувала своє життя. Свято служить важливим етапом у часовому вимірі року й унормовує чергування періодів праці та відпочинку. Відтак святкова система безпосередньо впливає на організацію господарського, економічного, політичного і культурного життя кожного суспільства.

Національно-культурне відродження останніх десятиліть в Україні сприяло активізації студювання духовної спадщини в часопросторі. Істотним і невід'ємним складником останньої є звичаєво-обрядові традиції українського народу, частина яких протягом тривалого часу зберігалася лише на рівні колективної пам'яті. Тому постала на часі одна з актуальних та малодосліджених проблем звичаєво-обрядової культури українців, зокрема – календарних свят осіннього циклу. Основу цього обрядового комплексу становлять *храмові свята*, які щільно переплелися з практиками колективного вшанування пращурів.

Мета статті – розкрити значення *храмового свята* в системі календарної обрядовості осіннього циклу та простудіювати його походження. Предметом дослідження є храмові свята календарних свят осіннього циклу як елемент української традиційної духовної культури.

Проблематика храмових свят в системі календарної обрядовості практично не вивчена. Однак певні відомості, а саме – згадка про храм як явище, або ж опис (сценарій) храмового комплексу, фіксують такі відомі дослідники, як: А. Афанасьєв-Чужбинський, З. Кузеля, Аг. Кримський, С. Килимник, В. Борисенко, О. Курочкін та ін. Допоміжними джерелами також є художні твори, де їх змальовано письменниками, серед яких: І. Нечуй-Левицький, Ю. Федькович, І. Франко, О. Кобилянська та ін., а також зафіксовані архівні матеріали з усної народної творчості: «Де храм, то й я там», – казали в народі.

Храмові свята – це основний стрижень календарної обрядовості осіннього циклу, який посідає неабияке місце у свідомості етносу, регламентуючи життя, діяльність та сакральні практики людей. Їх коріння сягає ще дохристиянської доби, а в своїй основі храмові обрядодії є давніми поминальними трапезами.

У слов'ян-язичників, як і в більшості давніх народів, астрономічні знання поєднувалися з релігійним культом, уособленням яких були сакральні святилища-капища з дерев'яними чи кам'яними ідолами, що й виконували відповідні функції. Ідолів виготовляли у вигляді високих статуй із загостреними верхами, оскільки, за свідченнями археологів, вони мали практичне

призначення – їх використовували для астрономічних спостережень: скажімо, відстежували рух сонця з метою вирахування днів літнього чи зимового сонцестояння.

Святилища були місцем, де волхви виконували колективні обряди, приносили жертви під час проведення свят, влаштовували бенкети-братчини на честь богів та аграрних свят (варили мед і пиво, заготовляли м'ясо, пекли хліб). Зазвичай під час святкування бенкетів по колу, не оминаючи нікого, передавали ритуальну чашу з медом, яку називали «братіна». Застілля супроводжувалося спортивними розвагами, виступами акторів та грою на музичних інструментах.

Ще однією формою колективних зібрань були поминальні урочистості (тризни), які поєднували в собі два емоційні стани (смуток і радість). Сумна церемонія оплакування змінювалася на веселощі, пісні, ігри, змагання тощо. Тризна за структурою своєї обрядовості і ритуалів дуже близька до бенкетів-братчин та до аграрних свят, а відтак – і до «храмів».

З прийняттям християнства в Київській Русі розпочалося нищення капищ та ідолів, викоринувалися язичницькі звичаї, на заміну їм будували храми та впроваджували нову ритуалістику. Трансформації в релігії швидше утверджувалися у вищих прошарках суспільства, на противагу народним масам із їхнім тяжким повсякденням. Серед останніх міцно утримувався традиційний для них світогляд, зберігалися давні аграрні ритуали.

Уже в «Повісті минулих літ» згадується про масове храмове святкування, влаштоване Володимиром Великим як вияв вдячності за порятунок від печенігів: « ... Позбувшись небезпеки, влаштував князь велике свято, наваривши триста мірок меду. І скликав своїх бояр, посадників і старійшин із усіх міст і всяких людей багато, і роздав бідним триста гривен. Святкував князь вісім днів і повернувся в Київ, і тут знов налаштував велике свято, скликавши безлічну силу народу, і так робив щоліта»¹.

У XVI–XVII ст. в Україні виникають церковні братства, які відігравали основну роль у збереженні національної освіти та християнської релігії. У цей період братські храмові свята за своєю сутністю були наближені до язичницьких свят; а своїм змістом репрезентували головно православну віру. У грамотах королівської влади дозволялися «медові ісклади» два – три рази на рік, як правило, на Різдво, Великдень, храмове свято². Під час спільних святкових трапез (бенкетів-братчин) братчики обговорювали питання будівництва храмів, шкіл, друкарень, шпиталів та ін., видавництва конфесійних праць, реалізації канонів церковно-релігійного життя. Щодо часових меж, то найбільше храмових свят припадало на осінній цикл календарного року: Першу та Другу Пречисту, Чесного Христа, Покрову, Семена, Дмитра, Кузьму й Дем'яна, на Андрія тощо.

Храмові свята XIX ст. вже частково відійшли від завдань попередніх «празнувань», проте загальні трапези, що проводилися в церковних домах-каплицях, а чи то в притворах при церквах та навколо них, залишилися й існують донині. Неписаний обов'язок «храмового села» – нагодувати всіх прибулих на «празник»; навіть було заведено, що після відприви Служби Божої господарі залишалися на деякий час біля церкви і розбирали на обід тих, хто залишився біля храму. Особливу шану на храмових «празниках» виявляли до старців і убогих, котрих не лише годували на громадських обідах, а й щедро обдаровували у «торбу»³. Цей добрий, гуманний звичай був давньою традицією українського народу й зберігся до тепер. Храмування набували пишності під час соборних відправ святкових Богослужінь, на які запрошували єпископа та священиків з інших парафій.

Храмові свята, окрім як «храми», мали назви «празник» (західні райони Поділля і Галичини) та «мед» (до середини XX ст. на Середній Наддніпрянщині, донині на Звенигородщині та Канівщині), який також є і обов'язковою ритуальною стравою під час поминальних днів. Варто зазначити, що ця назва «мед» і на сьогодні побутує на Київському Поліссі. Щодо локальних назв храмових свят, то подекуди їх називали «заложення», або «кармаш» (ці лексеми існують і донині на Рівненському Поліссі). Стосовно останньої, то вона співзвучна з німецьким святом «кирмес» (церковний хресний хід – обхід села, потім поля – спільні обіди – ярмарки – вечірні гуляння – попразент 2–3 дні), можливо, ця назва зафіксувалася і збереглася в пам'яті людей під час німецької окупації в період Другої Світової війни.

Храмове свято можна умовно поділити, як на власне храмовий празник, так і на престольний. Перший відзначався з нагоди будівництва та освячення храму як щорічне релігійно-громадське свято, приурочене канонізованим святам (Іванові Богослову, св. Михайлові, Кульми-Дем'яна та ін.) чи євангельським подіям, до яких належать переважно дванадцять праздники (осінні – Різдва Богородиці, Воздвиження, Покрови, Введення в храм Пресвятої Богородиці). Другий – відповідав усім канонам храмового свята, проте при наявності додаткового бічного вівтаря у церкві – приділу. Парафія відзначала як храмовий, так і престольний празники. Так, останній належав тим парафіям (церквам, соборам, монастирям), де були два – три, а то й більше престолів, тобто скільки церква мала вівтарів, стільки відзначали і престольних свят. До прикладу, Покровський монастир у місті Києві, збудований на честь свята Покрови Пресвятої Богородиці (храмове свято), а центральний собор приурочено святому Миколаю Мірлікійському Чудотворцю (храмове свято). У храмі є, окрім центрального престолу, ще два (і то лише у верхній частині споруди) – один на честь святого Сергія Радонезького (престольний празник), а інший – Собору (зібранню) всіх Святих (престольний празник). Нижня ж частина храму має свій престол.

Існувала й інша причина походження щодо встановлення «храму», тобто були певні нетрадиційні, виняткові події, які слугували першопричиною для святкування того чи іншого «празника». На Гуцульщині, як зазначає З. Кузеля, «... коли діти не живуть або хтось у родині тяжко нездужає, то цю дитину чи недужого «обрікають», тобто обіцяють щороку справляти празник, допоки вони житимуть. Такі празники бувають на Чесного Хреста, Богородицю, Михайла та ін. На ці свята замовляють молебен (одне з церковних Богослужінь, змістом якого є подяка чи прохання щодо конкретних потреб), за можливості, або Службу Божу, по завершенні яких запрошують до себе на гостину свояків, сусідів і убогих. Гостина розпочиналася і завершувалася відповідними загальноновживаними молитвами, почастуванням дібраними стравами й напоями»⁴. Так з'являлися додаткові храмові дні.

Храмове свято в народній свідомості прирівнювалося, за своєю значущістю, до Різдва Христового та Великодня. Основним призначенням його було не лише вшанування святого (релігійної події), а й звернення до нього по допомогу в господарських справах. До празника готувався кожен селянський двір: у хатах вішали святкові рушники, готували святкові страви і звичайно варили в складчину медовий напій, медові «кануни», якими пригощалися в храмовий день.

Саме слово «канун» є похідним від назви давнього звичаю, пов'язаного з колективним виготовленням і споживанням святкового обрядового напою – канунного меду (пива), обов'язкова складова колективних трапез під час братчин та святкування великих і храмових свят. Мед для канунного напою у давні часи (особливо в період активної діяльності церковних братств) отримували з церковних пасік на церковні ж гроші, але більш характерною була його купівля у складчину. Продавався канунний мед у братських домах, а в селах – у хаті якогось із канунників (часто тих, у кого зберігалася велика громадська свіча). У XIX столітті існувало уявлення, що після вживання канунного напою не можна було пити горілку в корчмі. Кануном називали ще традиційну ритуальну страву, з якої розпочинали поминальні трапези.

Також до «празника» для церкви виготовляли обрядові воскові свічки («свіча», «трійця», «тройка»), які символізували Євангельську Пресвяту Трійцю (Бог-Отець, Бог-Син і Бог-Дух Святий). Історія цього обряду сягає давньоруської старовини. Вона, на думку вчених, могла знаменувати головні природні стихії (вода–вогонь–повітря) або тричленну модель світобудови (підземного – земного – небесного).

Обрядове дійство «Свіча» входило до звичаю братчини (кануну), храмового свята і було пов'язане з виготовленням і зберіганням великої громадської свічки як символу єдності громади і шанування її покровителя. Свіча відома із джерел ще XV–XVI століття як серед міських (цехових) корпорацій, так і серед сільських громад. У другій половині XIX століття обряд «свіча» зафіксовано переважно на Лівобережному Поліссі, де він мав ту саму суть, що й братчина й канун. Кількість свічок на рік залежала від місцевої традиції (подекуди – до п'яти). Кожна

грумада мала свою свічку, яка по черзі протягом певного часу зберігалася у когось із її членів. Грумадську свічку виготовляли з воску, що залишався після виготовлення канунного меду. Коли вона досягала значної довжини і кількох пудів ваги, певну частину відрізали і робили з неї дрібні свічки, частково на продаж.

Обряд «Свіча» справляли на другий чи третій день храмового свята. Після грумадського обіду священник і гості йшли до господаря, який зберігав грумадську свічку та виготовляв канунний мед і там служили молебн. Потім переносили свічку до іншої хати, ставили на почесне місце і знову правили молебн. Свічку ставили у діжечку, наповнену зерном, та співали пісень із побажанням доброго врожаю, достатку в господарстві тощо. Вважається, що тій хаті, де зберігається свіча, Господь пошле своє благословення на весь наступний і на майбутні роки. Господаря вітали, обдаровували його, після чого він влаштовував гостину. Членам грумади, котрі якось зганьбили себе, грумадську свічку не передавали. Засуджували і відмову приймати її. Після повного її «обходу» по всіх хатах свічку здавали до церкви і виготовляли нову.

На Рівненщині, у селі Ремчиці, нами зафіксовано обряд, що відбувався напередодні *Спаса*. У передхрамовий день хлопці виготовляли обрядові свічки, які освячували на празник. Зі слів респондента: «... Хлопці йшли до церкви, бо ще тоді хлопці ходили до церкви, і святити свичку, що називалася «тройка». Робили три свички, якось їх складали в одну, і святити тую свичку. Ту свичку тримали в хаті, бо вона захищала, коли грім і буревій. Як де пожежа чи що таке, то свитять тую свичку. А ще як людина вмирала – то легко вмирати з тою свичкою»⁵. Цей процес виготовлення свічки подібний до аналогічного, який здійснювали на Семена Стовпника, – «весілля свічки», пов'язаний із прадавнім язичницьким обрядом *вшанування вогню* (Звенигородщина)⁶ і *Введення* (Північне Підляшшя)⁷.

Для виготовлення канунного меду та воскових свічок спеціально обирали людей (канунників). Прибуток від продажу свічок ішов до церковної скарбниці, частину якого зберігали до наступних храмових свят.

Повсюдно в Україні поширеними були ярмарки напередодні храмових свят. Проводили їх нечасто – 3–4 рази на рік, проте тривалістю від 3 днів – до 2 тижнів. Ярмарки були переважно сільськогосподарські, хоча реалізовували й інший крам⁸.

За свідчення джерел XIX–XX сторіччя, напередодні храмового свята (за два – три дні) священник із причтом обходив парафію та служив по хатах молебні перед іконою святого, якому присвячувалися урочистості.

Храмове свято, як і будь-яка обрядодія, мало свій усталений «сценарій», хоча в різних регіонах України він мав свої, характерні для кожної місцевості, відмінності. У цей день не працювали. До села звідусіль поспішали гості. На Західній Україні зустрічаючись, віталися: – Слава Богу! – Навіки слава! – З празничком! – З Вами здоровенькими! (поцілюються) – Дай Боже за рок дождать! – Дай Боже!⁹. Зранку до полудня у церкві відправляли урочисту Літургію, після якої, в одних випадках, віруючі виходять на Хресний хід. Виносять корогви, велику ікону Пресвятої Богородиці, яку несуть дівчата понад людьми, які стоять навколішки: «...ідуть Хресним ходом, коругви тиї несуть, а дивчатка маленькі такі попереду з букетиками [...] носять велику-велику ікону (чотири дівчини), і під тиєю іконою проходили, щоб Матір Божа покрила від усякого зла, од всякого горя. То всі люди вкруговую церкви стояли на коленцах, а над ними проносили ікону. І всі тако одне за другим на коленцах стояли. То в нашому селі ніяких бід не було...»¹⁰. І православний люд у пісенному супроводі церковного хору тричі обходить церкву. За другим колом – поминають померлих. Ушанування предків є невід'ємним атрибутом храмового свята по всій Україні. На останньому колі процесія чотири рази зупиняється для читання святого Євангелія з водосвяттям. Після Хресного ходу старший митрофорний священник виголошує промову-вітання зі святом, а настоятель парафії всіх приїжджих запрошує на святкову трапезу (їжу готують і зносять жителі села).

В іншому варіанті храмового свята відразу після Літургії на церковному подвір'ї (чи в приміщенні) влаштовували спільний обід, котрий готували просто на вулиці (часом на залізних

боронах) у громадському посуді. Вважалося необхідним пригостити прошаків, лірників. Після трапези розходилися по хатах. Кожен господар прагнув запросити до себе гостей не лише зі свого, а й з іншого села. Продовжувалося свято на вулиці.

Надзвичайно цікаві записи використав Аг. Кримський у своїй роботі «Звенигородщина з погляду етнографічного та діалектологічного»¹¹. Він, зокрема, подає інформацію для пізнання того, що «храм», «празник», або «мед», є найбільшим поминальним обрядодійством, відлунням давнього дохристиянського святилища, на що вказує і його колективний характер. За описом ученого дізнаємося, що: «До того святкування, до «меду», готуються більше, як тиждень... За день до «меду» квітчають у хатах, вішають рушники, та ще ріжуть качки, гуси, кури тощо, напікають паляниць, калачів. Біля церкви, або ж подвір'ї церковного старости, варять мед з хмелем у казанах чи горшках: кладуть довгою смугою вогонь і ставлять з двох боків горшки з медом. На «празник» сходяться люди і з інших навколишніх сіл. Святковий ранок у храмовому селі був сповнений турбот: жінки пораються коло печі, а чоловіки йдуть за село, де виглядають гостей із сусідніх сіл. При зустрічі обов'язково потрібно було відібрати шапку у прибулого чоловіка або хустку у жінки (кожна жінка чи молодиця мала при собі ще одну хустку, яку несла згорнутою). І відбувалося це за будь-якої погоди: чи то світило сонце, а чи то падав дощ. Мета описаного звичаю – якомога більше відібрати головних уборів у прибулих людей (вони вже вважалися гостями того чоловіка, який їх зустрів за селом). Прийшовши додому, господар запрошує всіх до обійстя. Відпочивши з дороги, йдуть до церкви, а дехто залишається в оселі. До церкви раніше за всіх йдуть «мироносниці» (господині, які готували обід на «мед») та чоловіки, котрі запрошували у гості прибулих людей. Після відправи Богослужіння «мироносниці» гостинно пропонують завітати на спільний храмовий обід (трапезу), що відбувався на подвір'ї церкви. Спершу запрошували священика, дяка, півчих, а потім усіх присутніх, окрім тих, у кого забрали шапки та хустки, вони повертаються до тієї хати, з якої прийшли. Зайшовши – кланяються, промовляючи: «Добрий день! Будьте здорові з Покровою та з медом». Господарі кланяються, у відповідь відказуючи: «Дякуємо! Будьте і ви здорові. Дякуємо, що завітали до нашої хати! Просимо проходите та сідайте за столи. Призволяйтесь!». Спочатку частують медом, а потім горілкою та іншими напоями і наливками. Беручи запропоновану чарку у господаря, гість говорить «Дай же Боже, здоров'я! Нехай Вам Бог поверне десятирицею! Щоб Ви мали в коморі й у гоборі (літературною мовою «обора» – загін для худоби), і ваші діти! Прибав Господи-Боже віка і здоров'я, а представшимся душам царство небесне, щоб їм земля пером була!»¹². По обіді господиня кожному дає калача або паляницю. Виходячи з хати, гість забирає свій головний убір. Але на цьому гостюванні в храмовому селі не завершується. Святкування переноситься на вулицю, де гостюючих запрошують інші господарі. Поступово прибулі розходяться. І знову господиня кожному гостю роздає калачі та паляниці, що переконливо засвідчує також поминальний зміст дійства.

Другого дня, який дістав назву «рочистий попразник», святкують односельчани, запрошуючи один одного в гості. «Мед» відзначають один день, а «попразник» – два або три, а то й цілий тиждень»¹³. Інколи храмові свята могли тривати до двох тижнів, бо церкви були майже в кожному селі, відповідно храмування збігалися, а відтак і термін гостювання продовжувався¹⁴.

Радянська влада застосовувала проти цієї традиції репресії і намагалася їх замінити «соціалістичними» святкуваннями. У середині 80-х років ХХ століття в ході «перебудови» життя держави звільняється від диктатури атеїзму. Поступово зростає роль церкви у формуванні суспільної свідомості. Ознаки релігійного відродження помітні по всій території України, особливо в західних її регіонах, що проявляються у поверненні до відзначення християнських свят та обрядів. Окрім дванадесятих свят, особливої популярності набули храмові свята та вшанування померлих.

На сучасному етапі в незалежній Україні відсутня будь-яка дискримінація щодо вираження своїх національних почуттів та релігійних переконань. Верховна Рада України в 1990 р. проголосила релігійні свята *Різдво*, *Великдень* і *Трійцю* офіційними державними. У 2014 році згідно Указу сучасного Президента України офіційним стало свято *Покрови* (День захисника України).

Отже, ході історичного розвитку храмова святкова обрядовість українського етносу, завдяки політичним, релігійним та іншим чинникам, трансформувалася, зазнала відчутних змін, хоч глибоко своєрідні давні традиції збереглися й донині. Щоправда, більшість звичаїв відійшла у минуле, однак ті, що збереглися, увібрали основний зміст храмового свята і вживаються переважно в атрибутивному, знаковому значенні як дотримання традиції, морально-етичних норм – уваги, пошани й любові до ближніх та вшанування померлих.

¹ Повесть минулих літ. Літопис. – К., 1982. – С. 85.

² Поділля: історико-етнографічне дослідження, К., 1994. – С. 156.

³ Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні. – Вінніпег–Торонто, 1994. Т. V. – С. 183.

⁴ Кузеля З. Осінній цикл календарних обрядів / Енциклопедія українознавства. Загальна частина. – К., 1994. – С. 238.

⁵ Архів автора. Записано від Марії Жук, 1937 р.н., с. Бережниця, Дубровицького р-н, Рівненської обл.

⁶ Кримський Аг. Звенигородщина з погляду етнографічного та діалектологічного. – К., 1928. – С. 193–194.

⁷ Архів автора. Записано від Антоніни Сидорук, 1931 р.н., с. Добривода (Північне Підляшшя).

⁸ Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст.: описово-статистичні джерела / АН УРСР. Археологічна комісія та ін.: Упоряд. Г. В. Болотова та ін. – К., 1989. – 392 с.

⁹ Архів автора. Записано від Анастасії Мельник, 1922 р.н., с. Ремчиці, Сарненський р.н, Рівненська обл.

¹⁰ Архів автора. Записано від Марії Жук, 1937 р.н., с. Бережниця, Дубровицького р-н, Рівненської обл.

¹¹ Кримський Аг. Вказ. праця. – С. 193–194.

¹² Там само.

¹³ Там само.

¹⁴ Поділля: історико-етнографічне дослідження, К., 1994. – С. 157.

В статье проанализирован «храмовый праздник» как явление духовной культуры украинского отраженного в календарных праздниках осеннего цикла. Установлено, что «храмовый праздник» своим корнями уходит еще дохристианской эпохи, а обряды, связанные с ним, являются давними поминальными трапезами. Праздник занимает важное место в сознании этноса, регламентируя жизнь, деятельность и сакральные практики людей.

Ключевые слова: храмовый праздник, обряды, осенний цикл, духовная культура.

The article analyzes the wake ceremony as a phenomenon of Ukrainian spiritual culture displayed in the calendar holidays of the autumnal cycle. It has been found out that the wake ceremony goes back to a pre-Christian era, while the ritual acts connected with the holiday are, in fact, long-standing traditions of funeral meals. This holiday occupies a special place in the consciousness of ethnicity, regulating life, work and sacred practices of people.

Keywords: a wake, ritual acts, autumnal cycle, spiritual culture.